

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2023.56.128>

УДК 330.8:001]Бунге

JEL: A11, B13, B30, B31

*Гайдай Т.В., доктор економічних наук,
професор кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки
Київський національний університет імені Тараса Шевченка*
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7413-3936>
e-mail: tgaidai@ukr.net

М.Х. БУНГЕ – ВИДАТНИЙ ВІТЧИЗНЯНИЙ УЧЕНИЙ, ПЕДАГОГ ТА ДЕРЖАВНИЙ ДІЯЧ-РЕФОРМАТОР (до 200-річчя від народження)

У статті представлено значущість постаті М.Х. Бунге в українській історії та розвитку економічної науки. Розкрито основні здобутки вченого-реформатора з позицій сучасності. Показано роль Бунге в розвитку університетської освіти, творчо-критичному розвитку економічної теорії у другій половині XIX ст., розбудові вітчизняної ринкової інфраструктури, науковому обґрунтуванні та практичній імплементації економічних реформ. Формування Київської школи політекономії розкрито в контексті теоретико-методологічної синхронізації вітчизняної економічної теорії з визначальними трендами світової економічної науки, поєднання начал економічного лібералізму та державного інтервенціоналізму в трансформації господарського середовища. Аргументовано унікальність Київської політекономічної наукової школи на основі характеристики її методологічних засад.

Практична діяльність М.Х. Бунге представлена в історичному вимірі суспільних трансформацій. Зокрема, розкрито соціально-ринкову спрямованість економічних реформ, які розробляв і впроваджував М.Х. Бунге. Показано вплив політичних чинників на успішність економічних реформ та їх соціальні результати. Наголошено на ролі економічної науки в суспільному прогресі. Автор представив актуальні застереження М.Х. Бунге щодо соціального популізму та політичного ради-

калізму. У підсумку зроблено висновок, що постать і наукова спадщина М.Х. Бунге є ідейним і духовним камертоном сьогодення.

Ключові слова: М.Х. Бунге, інтелектуальна спадщина, економічна освіта та наука у Київському університеті, Київська політекономічна наукова школа, соціально-ринкові реформи, суспільна модернізація.

Gaidai T.

M.H. BUNGE – AN OUTSTANDING UKRAINIAN SCIENTIST, TEACHER AND STATE REFORMER (to the 200th anniversary of the birth)

The article presents the significance of M.H. Bunge in Ukrainian history and the development of economic science. It reveals the main achievements of this reformer from a contemporary perspective. The author demonstrates the role of Bunge in the development of university education, the creative and critical development of economic theory in the second half of the 19th century, the expansion of the Ukrainian market infrastructure, and the scientific justification and practical implementation of economic reforms. The formation of the Kyiv School of Political Economy is discussed in the context of the theoretical and methodological synchronization of Ukrainian economic theory with the defining trends of global economic science, combining the elements of economic liberalism and state intervention in the transformation of the economic environment. The uniqueness of the Kyiv School of Political Economy is argued based on the characterization of its methodological foundations.

The practical activities of M.H. Bunge are presented in the historical dimension of social transformations. In particular, the author reveals the social-market orientation of the economic reforms that Bunge developed and implemented. The influence of political factors on the success of economic reforms and their social outcomes is highlighted. Emphasis is placed on the role of economic science in social progress. The author presents M.H. Bunge's relevant warnings regarding social populism and political radicalism. In conclusion, it is asserted that the figure and scientific legacy of M.H. Bunge serve as an ideological and spiritual compass for today.

Keywords: *M.H. Bunge, intellectual legacy, economic education and science at Kyiv University, Kyiv School of Political Economy, socio-market reforms, social modernization.*

Сучасний державотворчий поступ України, яка продовжує виборювати свою незалежність, має спиратися на знання власної інтелектуальної спадщини. Йдеться про творче опанування і розвиток здобутків української економічної культури, зокрема наукової економічної думки, відродження кращих наукових, освітніх, модернізаційно-реформаторських та духовних традицій історичного минулого, відновлення та вшанування історичної пам'яті про його видатних представників.

У 2023 р. виповнюється 200 років від народження Миколи Християновича Бунге (1823–1895) – видатного вченого-економіста, педагога і просвітника, професора і ректора Київського університету Св. Володимира, фундатора його наукової слави, державного і громадського діяча-реформатора. Проте за своєю роллю та значенням історична постать М.Х. Бунге виходить далеко за межі своєї епохи – середини та другої половини ХІХ ст. Цивілізаційний вектор та діапазон його наукових інтересів і напрямів науково-практичної діяльності вражає своєю масштабністю, широтою та багатогранністю.

М.Х. Бунге народився 11 листопада 1823 р. у Києві у лютеранській родині відомого лікаря-епідеміолога Християна Георгійовича Бунге. Дід майбутнього вченого Георг-Фрідріх Бунге (1722–1792) був вихідцем зі Східної Пруссії. У Київ перебрався і оселився біля 1750 р., завідував першою в місті приватною аптекою на Подолі, згодом очолив німецьку громаду міста. У 1791 р. рід Бунге отримав почесне громадське визнання – був вписаний у книгу родоводів Київської губернії. Микола Бунге не тільки народився, але прожив більшість свого життя і за заповітом похований у Києві, в Україні, яка стала другою батьківщиною для його роду.

Родина Георга-Фрідріха Бунге була чисельною – вісім синів та чотири дочки. Голова роду не шкодував часу для їх виховання, прищеплюючи нащадкам любов до знань, працьовитість, високі моральні чесноти. Це дало щедрі наслідки – родина подарувала світу талановитих учених, професорів у різних галузях знань, двоє старших синів стали членами-кореспондентами Академії наук. Батько Миколи Бунге, Християн Бунге (1776–1857),

закінчив Петербурзький медико-хірургічний інститут (1796) та Йєнський університет у Німеччині (1798), отримав ступінь доктора медицини.

У батьківській родині Микола Бунге отримав якісну домашню освіту, рано виявивши високі інтелектуальні здібності, працездатність та схильність до мов. У 1841 р. із золотою медаллю закінчив Першу київську гімназію, будучи її кращим учнем від початку до завершення навчання. У 1845 р. успішно закінчив юридичний факультет Київського університету Св. Володимира. Вже у студентські роки його старший наставник Іван Васильович Вернадський зміг прищепити юнаку палкий інтерес до молодой вітчизняних теренах економічної науки, з якою майбутній учений міцно пов'яже своє наступне життя.

М.Х. Бунге – як професор і ректор залишив глибокий слід в історії Київського університету. Він був випускником університету Св. Володимира, його науково-педагогічна діяльність як професора цього освітнього закладу тривала майже три десятиріччя – з початку 1850-х до початку 1880-х років. У 1850 р. у зв'язку з переїздом І.В. Вернадського до Москви для М.Х. Бунге відкрилась вакансія по кафедрі політичної економії та статистики, яку він посів у якості ад'юнкта. Захист М.Х. Бунге у 1852 р. у Київському університеті докторської дисертації «Теорія кредиту», що містила значний внесок у становлення і розвиток вітчизняної теорії фінансів і кредиту, ввів її автора у число визначних вітчизняних економістів свого часу. Після захисту докторської дисертації Бунге того ж року був затверджений у званні ординарного професора університету.

Очоливши на початку 1850-х років кафедру політичної економії та статистики, М.Х. Бунге став фундатором економічної науки в Київському університеті Св. Володимира у відповідальний та визначальний період її становлення. У 1856 р., ще на початку своєї освітньої та наукової економічної кар'єри, він виступив на засідання вченої ради Київського університету з проголошенням своєї першої програмної промови «Про місце, що займає політична економія у системі народної освіти, та про відношення її до практичної діяльності», яка згодом була опублікована окремою працею. У ній ученим було визначено та докладно обґрунтовано вагомий роль і значення, а також магістральні напрями розвитку та практичного застосування політичної економії як відносно нової наукової галузі для господарського розвитку країни.

Проблеми розвитку політичної економії і надалі постійно цікавили М.Х. Бунге. У 1857 р. він друкує «Листи про вивчення політичної економії», у 1858 р. – «Новини політико-економічної літератури». У ці ж роки виходять його статті, присвячені розвитку університетської освіти: «Про устрій навчальної частини у наших університетах» (1858), «Про сучасний напрям російських університетів та про потреби вищої освіти» (1858), «Листи до ректора» (1858).

Плідна науково-педагогічна діяльність М.Х. Бунге у Київському університеті Св. Володимира дозволила йому посісти достойне місце у плеяді видатних університетських педагогів другої половини XIX ст. М.Х. Бунге читав розроблені ним самим оригінальні курси лекцій з політичної економії, статистики, поліційного (адміністративного) права спочатку на історико-філологічному, а з 1869 р. на юридичному факультетах. Як лектор він здобув величезне визнання слухачів надзвичайною змістовністю, логічністю, чіткістю та лаконічністю викладання навчального матеріалу. Жодним предметом студентська молодь не цікавилась у такій мірі, як дисциплінами, які викладав М.Х. Бунге, його лекції відвідували навіть студенти інших факультетів.

За власною ініціативою Бунге *першим в університеті впровадив практичні заняття зі студентами*. За свідченням сучасників, як ученого і педагога його вирізняли такі визначальні риси, як палка любов до науки, фахова компетентність і досвідченість, тісний зв'язок з практикою, високі просвітницькі ідеї та гуманізм, повага до студентської молоді, вміння відчувати у ній все здібне, талановите та сприяти його розвитку. Серед вихованців і послідовників Бунге були видатні вчені, професори Г.М. Цехановецький, Г.Д. Сидоренко, І.І. Патлаєвський, Д.І. Піхно, А.Я. Антонович, І.Т. Тарасов та інші. Науково-педагогічна діяльність М.Х. Бунге мала визначальне значення в історії розвитку університетської освіти та науки, сприяючи перетворенню університету на один з провідних центрів розвитку економічної науки не тільки в Україні, а і в Російській імперії.

М.Х. Бунге *впродовж трьох термінів як ректор очолював Київський університет Св. Володимира* (1859–1862, 1871–1875 та 1878–1880 рр.). У 1859–1862 рр. Бунге вперше очолив Київський університет, ставши в умовах скасування університетського самоуправління ректором за призначенням. Після повернення університетам виборчого права він ще двічі обирався ректором

Київського університету. Це стало красномовним свідченням його заслуженого високого авторитету, визнання і довіри серед колег. Ім'я М.Х. Бунге навечно вписано в історію розвитку цього флагмана вітчизняної освіти і науки. На чолі Київського університету протягом 60–70-х років XIX ст. Бунге відіграв визначну роль у розбудові системи університетської освіти, безпосередню сприяв її реформуванню та демократизації, брав безпосередню участь у розробці нового статуту університетів 1863 р., який сприяв відновленню скасованого у попередні роки університетського самоуправління.

М.Х. Бунге – видатний вітчизняний учений-економіст, чиї наукові заслуги та високий професіоналізм були відзначені обранням дійсним членом Академії наук. Діапазон наукових інтересів Бунге-вченого упродовж усього його життя був надзвичайно широким. Він сприяв започаткуванню в українській економічній думці середини XIX ст. таких фахових наукових економічних галузей, як політична економія, теорія статистики, теорія фінансів, кредиту і грошей, підприємництва, управління та інших. Ученому належать піонерні вітчизняні дослідження в ряді важливих наукових галузей: фінансів та кредиту – «Теорія кредиту» (1852), політичної економії – «Основи політичної економії» (1870), статистики – перший університетський «Курс статистики» (1864–1865) та інші. Слід особливо зауважити, що М.Х. Бунге до останніх років життя залишався вченим широкого, якщо не універсального, економічного спрямування. У галузі економічної теорії М.Х. Бунге поправу вважався сучасниками місіонером європейської науки. Він ніколи не йшов шляхом механічного запозичення «модних» закордонних ідей, а піддавав їх передусім «ретельному аналізу». Бунге шукав придатні для використання конструктивні ідеї «панівних політико-економічних учень», а наявні в них раціональні зерна завжди прагнув адаптувати до умов вітчизняної дійсності. З цих позицій він, як вчений-аналітик, вивчав шляхи сполучення «загального ходу економічного процесу» з «багатоманітними формами дійсності» на вітчизняному ґрунті.

Як учений-політеконом М.Х. Бунге стояв біля витоків вітчизняних теоретичних розробок в цій галузі. На початку свого творчого шляху в 50–60-х роках XIX ст. знаходився під переважаючим впливом ліберально-фритредерських ідей англосаксонської класичної політичної економії, передусім фізіократії та смітіанства, достатньо глибоко сприйняв фундаментальні ідейні засади

та наукові принципи класичної теорії, ставши послідовним прихильником пріоритетного розвитку приватної власності як основи економічної свободи, підтримки конкуренції (здорового економічного суперництва), приватного підприємництва, вільної торгівлі, скасування феодальних перепон капіталістичному розвитку тощо.

У процесі подальшої еволюції зрілі економіко-теоретичні погляди М.Х. Бунге набули ознак ідейної спорідненості з поглядами провідних представників історичного напрямку німецької економічної думки. У 70–90-ті роки XIX ст. учений послідовно пройшов наступну теоретичну еволюцію: творче сприйняття і опанування методології та наукового спадку історичного напрямку економічної думки Німеччини (Ф. Ліст, В. Рошер, Б. Гільдебранд, К. Кніс, Г. Шмоллер та ін.). У подальшому вчений був одним з перших, хто свідомо піднявся до творчо-критичного синтезу раціональних елементів класичного ринкового лібералізму з ідеями національного економічного державництва та соціального реформування німецької політичної економії. І хоч з часом М.Х. Бунге відійшов від беззастережного захоплення англійською класикою, разом з тим він залишився відданим ідеї магістрального ринково-підприємницького розвитку економіки, зберігши назавжди визнання фундаментальних ринкових цінностей як визначального вектору економічного розвитку країни. Навіть у своєму політичному заповіті, «Загробних нотатках», Бунге висловлював глибоке переконання, що саме приватна власність становить передумову для індивідуального розвитку людини, що саме вона вивела людину зі стану рабства і залежності, а ринкова конкуренція є символом свободи особистості.

М.Х. Бунге – засновник *Київської політекономічної наукової школи*, яка на рубежі XIX–XX ст. отримала вітчизняне і світове визнання. Він виплекав і очолив науковий осередок професійно-фахової спільноти економістів-теоретиків – талановитих університетських учених, своїх учнів, послідовників та однодумців – на основі критично-творчого сприйняття провідних напрямів тогочасної світової економічної теорії – класичної політекономії, історичного напрямку, маржиналізму. Цей осередок згодом набув ознак наукової школи і став вагомим рушієм подальшого теоретичного розвитку української економічної теорії другої половини XIX ст.

Представниками започаткованої Бунге наукової школи були його учні та послідовники, видатні вчені Київського університету Д.І. Піхно, А.Я. Антонович, О.Д. Білімович, Є.Є. Слуцький та інші. Визначальною особливістю Київської школи став науковий пріоритет у сприйнятті, популяризації та подальшому розвитку ідей маржиналізму, суб'єктивно-психологічній теорії цінності та теорії граничної корисності. Це значною мірою синхронізувало її розвиток з провідними трендами європейської та світової економічної науки. За визначенням О.Д. Білімовича, з багатьох найбільш важливих питань як економічної теорії, так і економічної політики Київська школа різко розходилась з московською школою російських економістів, марксистською в теорії й народницькою в політиці. Унікальність Київської політекономічної школи полягала у тому, що для свого часу вона була чи не єдиною науковою економічною школою країни, визнаною на Заході.

М.Х. Бунге – *видатний фінансист свого часу* – науковець і практик, засновник вітчизняної фінансової науки та будівничий фінансової системи ринкового типу. «Теорія кредиту» (1852) М.Х. Бунге поряд з іншими численними публікаціями з проблем, кредиту, бюджетної політики, податків, грошей принесла йому авторитет і фахове визнання в галузі фінансів. У 1862 р. Бунге як досвідчений фінансист – теоретик і практик був призначений за сумісництвом управляючим Київською конторою Державного банку. Він зміг вивести її із збиткового стану та зробити прибутковою і зразковою за рівнем організації. На цій посаді Микола Бунге успішно поєднував науково-теоретичні дослідження та викладацько-педагогічну діяльність з господарською практикою. Пізніше, у 1866 р., під час тривалого закордонного відрядження управляючого Державним банком у Петербурзі Бунге тимчасово сам керував банком.

У «київський період» 1860–70-х роках М.Х. Бунге також активно й плідно *сприяв розбудові фінансово-кредитної інфраструктури ринкового типу*, становленню і розвитку приватних акціонерних банків, комерційних кредитних установ. За його ініціативою та особистим сприянням було засновано Київське міське товариство взаємного кредитування (1868 р.); перший у Російській імперії провінційний акціонерний банк – Київський приватний комерційний банк; Біржове товариство (1869 р.), якому він допоміг отримати земельну ділянку та кошти на будівництво будівлі біржі, а також Київський промисловий банк (1871 р.). Сам

же Бунге не мав з цього ніякого зиску, не займався на власну користь ніякою комерційною діяльністю і вважався людиною рідкісної безкорисливості. Поряд з науково-викладацькою та практичною економічною діяльністю Бунге брав активну участь у громадському житті Києва. У 1850-х роках він був секретарем і редактором статистичного і географічного відділів Комісії з опису губерній Київського навчального округу. За багаторічну благодійну роботу на користь міста Київська дума у 1880 р. обрала Микола Бунге почесним громадянином Києва.

Нарешті, М.Х. Бунге – *видатний вітчизняний ідеолог та практик антифеодального, соціально-ринкового реформування економіки* країни. У середині половині XIX ст. Бунге як визнаний досвідчений фінансист та ідейний прихильник розкріпачення селян брав активну участь у розробці економіко-правових засад антифеодальної та антикріпосницької селянської реформи 1861 р. Зокрема, у підготовці закону про скасування кріпосного права, розробці системи викупних платежів селян за землю, активному сприянні їх зменшенню, організації для цього державного кредиту селянам та заснуванні з цією метою в Петербурзі першого Селянського банку. У 1880–1890-ті роки М.Х. Бунге, володіючи ґрунтовним знанням прогресивного європейського наукового і господарського досвіду, зміг не тільки ідейно здійснити розробку стратегії соціально-економічного реформування економіки, але й безпосередньо очолити її практичну реалізацію на вищих державних посадах – *міністра фінансів* (1881–1886 рр.), а згодом – *голови Комітету міністрів* Російської імперії (1887–1895 рр.). Він був переконаний, і втілював це переконання у власній науковій та державницькій діяльності, що лише творчо-критичне сприйняття цивілізаційних здобутків світового науково-теоретичного та суспільного розвитку в їх гармонійному поєднанні з національно-історичними особливостями може вивести країну на шлях історичного прогресу.

На вищих державних постах М.Х. Бунге як державник-реформатор очолив проведення економічних перетворень, спрямованих на розрив суспільства з феодальним минулим, його поступальний розвиток шляхом створення ринково-підприємницького конкурентного середовища та глибокого реформування соціально-економічних відносин. Саме на цьому шляху він прагнув залучення країни до когорти цивілізованих, економічно розвинутих націй. У складних умовах політичного

консерватизму Бунге неухильно підтверджував цей вибір основними напрямками власної економічної реформаторської діяльності, такими як: розробка основ аграрної реформи 1861 р.; подальше реформуванні аграрних відносин, поступальна ліквідація пережитків феодально-кріпосницької залежності селян у вигляді зниження викупних платежів колишніх кріпосних та переведення їх на обов'язковий викуп (1881 р.); розробка засад державної політики розвитку ринкових відносин та підприємницького середовища; розбудова фінансово-кредитної системи ринкового типу; перебудова постфеодальної податкової системи на ринкових засадах; скасування феодальної подушної податі та перехід до подорожного оподаткування (1880–1890-ті роки); реформування грошової системи, створення передумов грошової реформи С. Вітте; організація перших у країні акціонерних товариств і ощадних кас; розробка перших у Російській імперії нормативно-правових актів фабричного законодавства, трудового права (1882–1886 рр.) тощо.

Проте реалізувати повною мірою свій ідейний та практично-організаційний реформаторський потенціал М.Х. Бунге, на жаль, не зміг, оскільки його перебування на вищих державних посадах припало на 1880–90-ті роки – період реваншу політичної реакції та консерватизму в Російській імперії. Тому державницька діяльність Бунге і як міністра фінансів, і як голови уряду зазнавала постійної протидії вищого імперського профеодального консервативного політичного лобі, яке чинило їй потужний спротив, блокуючи значну частину прогресивних соціально-ринкових, ліберально-демократичних намірів, починань та перетворень реформатора. Зокрема, він віддав багато сил підготовці грошової реформи, яку йому не судилось реалізувати в умовах надзвичайного консервативного спротиву правлячої верхівки. Проте саме Бунге був заданий напрям та створені передумови для подальшої реалізації грошової реформи С.Ю. Вітте, здійснення економічних реформ П.А. Столипіна.

Слід зазначити, що все життя, навіть перебуваючи на державній службі, М.Х. Бунге залишався ученим за покликанням, не припиняв наукової діяльності та активної інтелектуальної практики. У кінця свого життя М.Х. Бунге, вже чотирнадцять років не будучи кабінетним ученим та обіймаючи вищі державні посади у 1880–90-ті роки, продовжував тримати руку на пульсі розвитку економічної науки, розуміючи її визначальну роль для господар-

ської практики. Свідченням цього є видання ним у 1895 р. (в останній рік життя) масштабної праці «Нариси політико-економічної літератури», яка була спрямована на глибоке творче наукове осмислення здобутків світової економічної думки у їх теоретичній різноманітності, глибині та складності. І хоч у неї увійшло написане з даної проблематики у різний час, цю фундаментальну наукову працю публікує нещодавній голова Комітету міністрів, де дає розгорнутий ґрунтовний критично-аналітичний огляд ретроспективи та сучасного стану провідних напрямів світової економічної теорії. Чи кожний прем'єр минулого і сучасності був би у змозі на таку інтелектуальну потугу?

У вступі до цієї праці М.Х. Бунге зазначив, що свідомо обмежився у її написанні теоретичною галуззю, шукаючи, за його словами, відпочинку у роботі думки, яка мала для нього особливу привабливість. При цьому на першій сторінці вступу містяться дивовижні слова автора про те, що під час її написання він «згадував про слухачів», пам'ять про яких йому дорога. Тобто йдеться про роки його власної педагогічної діяльності та дорогу пам'ять про слухачів – університетське студентство. Від цих зворушливих щирих слів віє непідробним демократизмом і людяністю людини, яка здобувши славу і вище визнання, залишилась Педагогом з великої літери, який з теплотою і щирістю згадує тих, кому самовіддано ніс світло наукового знання. І як заповіт науковій молоді, Бунге висловлює власне зріле переконання, що «знання набувається не вірою у догмати теорії, яка видається за щось безсумнівне, а ретельним аналізом явищ, вірними висновками з незаперечних основних положень та обережними узагальненнями».

Проявом великої громадянської відповідальності стало написання М.Х. Бунге наприкінці життя свого роду «політичного заповіту» вищому керівництву країни, відомого як «Загробні нотатки». У них Бунге виклав широку програму майбутніх реформ економіки і суспільства: реформування органів державного управління, адміністративну реформу, реформи місцевого управління, торгово-промислового законодавства, правового регулювання соціальної сфери, трудових відносин тощо. Цей відвертий і не підцензурний твір містив бачення Бунге перспектив подальшого розвитку і процвітання країни. Як реформатор М.Х. Бунге переймався збереженням суспільної стабільності, вбачав реальну загрозу її розхитування у радикальних формах соціалістичному

руху, а тому був їх переконаним ідейним противником. Тому у «Загробних нотатках» Бунге міститься розгорнута ідейна критика соціального популізму як «такого зла, від якого гинуть мораль, обов'язок, свобода, особистість». Але заходами дієвої «боротьби» з ним Бунге вважав здійснення широкого державного реформування соціальної сфери, врахування досягнень у цій галузі розвинутих європейських країн. Він вважав, що для успішної «боротьби» з небезпекою соціалістичного радикалізму «потрібні звичаї, заклади і закони, які б зміцнювали моральний і матеріальний добробут усіх і кожного, як класів, що володіють нерухомим майном, так і робітників». Така позиція видатного вченого і реформатора з відстані історичного часу сприймається не тільки як вкрай передбачлива, але пророча. Проте його далекоглядним порадам і рекомендаціям не судилось бути почутими та реалізованими.

І наостанок, історичний портрет масштабної постаті М.Х. Бунге був би далеко не повним без врахування його непересічних особистісних, людських якостей. У цій іпостасі Микола Бунге є вражаючим взірцем людяності та високих моральних чеснот. Це – люблячий та турботливий син, який роками відмовлявся від вищих державних посад через несприятливість для його матері петербурзького клімату. Це – педагог, який не тільки підтримував обдарованих студентів, а й переймався їх складним матеріальним станом. Будучи ректором, Бунге у 1872 р. провів перше в Російській імперії анкетування студентів, яке показало, що студенти переживають серйозну скруту. Після цього він постійно шукав шляхи допомоги нужденним студентам. Так, з ініціативи Бунге в Київському університеті для обдарованих студентів були засновані приватні іменні стипендії, одна з них його власним коштом, були впроваджені одноразові премії, дітям-сиротам для навчання надавалася фінансова допомога, створювались благодійні фонди для закордонних відряджень. Це – успішний засновник численних приватних комерційних закладів, який за свої установчі послуги місіонерськи-безкорисливо відмовлявся від усіх пропозицій матеріального зиску та участі у прибутках. Це – діючий прем'єр міністр, який зазвичай відмовлявся від пишного посадового почету та демократично користувався звичайною залізницею, їдучи звітувати імператору. Це – вищий державний чиновник, який по-протестантськи залишався надзвичайно скромним в особистому побуті та споживанні, але щедро витрачав вели-

чезні для свого часу кошти на благодійність, ніколи не піддаючи її розголошу. Реальні масштаби його багаторічної благодійної діяльності стали відомі тільки після його смерті. За своїм заповітом Бунге пожертвував на Київський університет 6 тисяч рублів. На відсотки від цієї суми була заснована щорічна премія за найкращу студентську роботу з економічної тематики та дві щорічні грошові допомоги нужденним студентам з відмінним навчанням. У 1910 р. було затверджено положення про заснування ще однієї щорічної стипендії імені М.Х. Бунге для незаможного студента університету. Значущі науково-практичні звершення М.Х. Бунге та його непересічні людські якості здобули йому не тільки заслужене визнання, але й вдячність та глибоку повагу колег, студентства, земляків та співгромадян, чому є багато свідчень сучасників.

Отже, незважаючи на відстань історичного часу, здається, що саме сьогодні постать М.Х. Бунге – місіонера європейської економічної науки на вітчизняних теренах, будівничого та модернізатора університетської освіти, візіонера, ідеолога та очільника прогресивних соціально-ринкових реформ, людини високих духовних цінностей та моральних чеснот – надзвичайно співзвучна і близька вітчизняній сучасності своїми устремліннями та звершеннями, а тому сприймається як ніколи на часі, як ідейний та духовний камертон сьогодення.

Наукові видання, присвячені М.Х. Бунге

1. М. Бунге: сучасний дискурс. Монографія / за ред. В.Д. Базилевича. Київ: Знання, 2005. 697 с. (Серія «Славетні постаті»). URL: http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/10.23.10.100/db/ftp/elib/economics_f/bunge_suchasniy_2005.pdf; doi: <https://doi.org/10.1055/s-0036-1573548>.
2. Ретроспектива ринкових перетворень в Україні: сучасний дискурс / [Л.П. Горкіна, С.О. Біла, В.В. Небрат та ін.]; за ред. Л.П. Горкіної; НАН України, Ін-т екон. та прогнозування. Київ: ДУ «Ін-т екон. та прогнозування НАНУ», 2010. Розд. 1.1.2. Ринкова парадигма класиків в інтерпретації М. Бунге та економістів його школи; розд. 1.1.3. Нормативний аспект у політекономічній концепції М. Бунге. С. 49-72.
3. Антонюк С.Н. «Нариси політико-економічної літератури» як результат теоретико-економічних пошуків і узагальнень М.Х. Бун-

- ге – науковця, професора і реформатора. *Вчені записки: наук. зб.* Київ. нац. екон. ун-т; відп. ред. А.Ф. Павленко. 2004. Вип. 6. Київ: КНЕУ. С. 37-41.
4. Базилевич В.Д. Бунге Микола Християнович / Фінанси. Бюджет. Податки: національна та міжнародна термінологія: у 3 т. / Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин НАН України, Держ. навч.-наук. установа «Акад. фін. упр.»; за ред. Т.І. Єфименко. Київ, 2010. Т. 1. С. 89-97.
 5. Бунге Микола Християнович (1823–1895) / В.А. Короткий, О.Д. Рожко, Т.В. Самчук, А.Г. Соломаха / Актові промови в Університеті Св. Володимира: у 3 т.: навч.-метод. посібник / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка; упоряд. і авт. вступ. ст.: В.А. Короткий (кер. авт. кол.), О.Д. Рожко, Т.В. Самчук, А.Г. Соломаха; за ред. Л.В. Губерського. Київ: Кандиба Т.П., 2019. Т. 2: 1855–1876. С. 61.
 6. Бурячок О. Генезис сучасних наукових досліджень, присвячених державно-правовим поглядам М.Х. Бунге. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 4. С. 114-117.
 7. Василик О.Д., Бойко Є.М., Онищук Я.В. Микола Християнович Бунге: фінансист, педагог, державний діяч. *Фінанси України*. 2004. № 5. С. 17–23.
 8. Вернигора Л. Місце М. Бунге в розвитку вітчизняної економічної думки другої половини XIX століття. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Економіка»*. 2006. № 84. С. 34-37.
 9. Винниченко І., Винниченко Р. Німці в історії Київського університету (XIX – половина XX ст.) = Deutsche in der Geschichte der Kyjiwer Universität (19. Jhd. bis zur ersten Hälfte des 20. Jhd.). Київ: Геопринт, 2009. С. 31, 135-137. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0008569>.
 10. Винниченко І. Німці в Україні: біобібліогр. довід. / Ін-т дослідж. діаспори. Київ: Геопринт, 2011. С. 58-59. (Серія «Діаспори в Україні»).
 11. Гайдай Т.В. Поєднання наукових традицій в умовах становлення вітчизняної економічної теорії другої половини XIX ст.: феномен М.Х. Бунге. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2006. Вип. 84. С. 12-16.
 12. Гайдай Т.В., Кудлак В.Я. М.Х. Бунге як теоретик і практик ринкового реформування вітчизняної фінансової системи у другій половині XIX ст. *Банківська справа*. 2006. № 3. С. 13-25.

13. Гайдай Т.В. Видатний вітчизняний учений та реформатор: М.Х. Бунге. *Вища школа*. 2005. № 4. С. 72-77.
14. Горкіна Л.П. Уроки минулого: погляди М. Бунге на генезис і завдання економічної теорії та економічної політики держави. *Вісник Української Академії державного управління при Президентові України*. 2003. № 4. С. 17-189.
15. Горкіна Л.П. Від М. Бунге до М. Тугана-Барановського: еволюція поглядів на теорію розподілу. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2008. Вип. 41. С. 193-211.
16. Гражевська Н.І. М.Х. Бунге про роль та функції держави в трансформаційній економіці. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Економіка»*. 2006. № 84. С. 21-24.
17. Гринчуцький В.І., Пиндус Т.Б. Роль М.Х. Бунге у проведенні фінансових реформ в Російській імперії (наприкінці XIX ст.). *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2005. Вип. 37–38. С. 245-253.
18. Жила Т.В. Теоретичні засади соціального напрямку економічної думки України в дослідженнях М. Бунге. *Інвестиції: практика та досвід*. 2009. № 18. С. 31-34. URL: <http://www.investplan.com.ua/?n=18&y=2009>.
19. Запара М.І. М.Х. Бунге – почесний член Університету Св. Володимира. *Український селянин*. 2002. Вип. 6. С. 7-10.
20. Злупко С. Засновник київської школи в політичній економії: [про М. Бунге] / С. Злупко. Персоналії і теорії української економічної думки. Львів: Євросвіт, 2002. С. 109-113.
21. Калінцева О.Ю., Калінцев Ю.О. Життя і діяльність Миколи Християновича Бунге в Україні. Київ, 1998. 36 с.
22. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Незабутні постаті: довідково-біографічне вид. / редкол.: Скопенко В.В. (голова), авт.-упоряд. О. Матвійчук, Н. Струк. Київ: Світ успіху, 2005. С. 123.
23. Кудлак В.Я. Основні аспекти ринкових реформ видатного вітчизняного вченого-економіста та державного діяча М.Х. Бунге (кінець XIX ст.). *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2007. Вип. 39–40. С. 70-82. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/9296/07-Kudlak.pdf>.
24. Кудлак В.Я. Теорія та практика ринкового реформування в економічній спадщині М.Х. Бунге: дис. ... канд. екон. наук: 08.00.01 / Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2008. 250 с.

25. Кудлак В.Я. Еволюція економічних поглядів М. Бунге у контексті парадигмального розвитку економічної теорії другої половини XIX століття. *Актуальні проблеми економіки*. 2005. № 8. С. 3-8.
26. Кудлак В., Кудлак Г. Ринкові реформи М.Х. Бунге на посаді Міністра фінансів Російської імперії (кінець XIX ст.). *Галицький економічний вісник*. 2009. № 1. С. 100-108. URL: <http://elartu.tntu.edu.ua/handle/123456789/273>.
27. Кудлак В.Я. Роль соціального чинника у реформаторській діяльності М.Х. Бунге. *Актуальні проблеми економіки*. 2006. № 1 (55). С. 21-25.
28. Курбет О.П. Ідеї державного регулювання економіки у науково-практичному доробку М.Х. Бунге. *Економіка та підприємництво*. 2012. Вип. 29. С. 45-53. URI: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/16778>.
29. Лопух К.В. Теорія кредиту у науковій спадщині М. Бунге: практичний аспект. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2019. Вип. 52. С. 72-86. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2019.52.072>.
30. Мойсієнко В.М. Ліберальні ідеї в теоретичній спадщині та реформаторській діяльності М.Х. Бунге. *Український селянин*. 2005. Вип. 9. С. 32-36. URI: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrsel_2005_9_12.
31. Небрат В.В. Вклад М.Х. Бунге у розвиток теорії грошей, кредиту та кредитно-грошового обігу. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2005. Вип. 37–38. С. 253-264.
32. Небрат В. Теоретичні погляди М.Х. Бунге у контексті розвитку світової економічної думки. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Економіка*. 2006. № 84. С. 56-59.
33. Небрат В.В. Бунге Микола Християнович. Енциклопедія державного управління: у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; наук.-ред. колегія: Ю.В. Ковбасюк (голова) та ін. Київ: НАДУ, 2011. Т. 3: Історія державного управління / наук.-ред. колегія: А.М. Михненко (співголова), М.М. Білинська (співголова) та ін. 2011. С. 54-57.
34. Олексенко Р.І. Філософська рефлексія розвитку ринкового господарства в Україні у XIX-XX століттях у поглядах М. Бунге. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2017. Вип. 15. С. 105-107.
35. Пасічник Н.О., Ріжняк Р.Я. Аграрне питання в теорії та практиці управлінської діяльності М. Бунге: фінансово-правовий аспект. *Український селянин: зб. наук. пр.* / НАН України, Ін-т історії

- України НАН України, Черкас. держ. ун-т ім. Богдана Хмельницького; [редкол.: С.В. Корноненко (відп. ред.) та ін.]. 2020. Вип. 23. С. 35-41. Черкаси. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrse1_2020_23_7.
36. Петренко А.Г. М.Х. Бунге – педагог, учений, державний діяч. *Українська економічна і політична думка XIX–XX ст.*: Збірник наукових праць викладачів кафедри економічної теорії та політології. Вип. IV / Укл.: О.М. Гончаренко, М.О. Городецька, В.В. Єфремов та ін. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2009. С. 46-51. URL: http://lib.ndu.edu.ua/dspace/bitstream/123456789/244/1/66_Ukrainska_ekonjmichna_dumka.PDF.
 37. Самойленко О. Наукова та педагогічна діяльність М.Х. Бунге. *Етнічна історія народів Європи*. 2004. Вип. 16. С. 132-136. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/eine_2004_16_24.pdf.
 38. Супрун Н.А., Литвин Л.М. М.Х. Бунге: педагог, організатор та новатор освітянського процесу. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2012. Вип. 45. С. 246-258.
 39. Фицик Л.А. Основні напрями економічних реформ М. Бунге у 80–90-х роках XIX ст. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2016. Вип. 6. Ч. 3. С. 126-130.
 40. Юрченко О. Розвиток засад поліцейського права у працях і діяльності Миколи Бунге. *Вісник Академії управління МВС*. 2010. № 2(14). С. 74-82.

References

1. M. Bunge: Modern discourse. (2005). Monograph. The "Glorious figures" / Ed. V.D. Basilevich. Kyiv. Retrieved from http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/10.23.10.100/db/ftp/elib/economics_f/bunge_suchasny_2005.pdf; doi: <https://doi.org/10.1055/s-0036-1573548> [in Ukrainian].
2. Retrospective of market transformations in Ukraine: modern discourse. (2010) / [L.P. Gorkina, S.O. Bila, V.V. Nebrat, etc.]; Ed. L.P. Gorkina; NAS of Ukraine, Inst. and forecasting. Kyiv: State Institution "Inst. and NASU forecasting", Sec. 1.1.2: The market paradigm of classics in the interpretation of M. Bunge and the economists of his school; section. 1.1.3: The normative aspect in the political economic concept of M. Bunge, (pp. 49-72) [in Ukrainian].
3. Antonyuk, S.N. (2004). "Essays on Political and Economic Literature" as a result of theoretical and economic searches and generalizations of M.H. Bunge is a scientist, professor and reformer.

- Vcheni zapysky: nauk. zb. - Notes: Sciences. Coll.* Kyiv. Nat. ECON. University; Ans. ed. A.F. Pavlenko, 6, 37-41. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
4. Bazylevych, V.D. (2010). Bunge Nikolai Christian / Finance. Budget. Taxes: national and international terminology: in 3 volumes / Institute. Economics and International. relations of NAS of Ukraine, State. teaching science. The Academic Institution. Finn. Upr. Vol. 1, 89-97. Kyiv [in Ukrainian].
 5. Bunge Mykola Khristianovich (1823-1895). (2019) / V.A. Korotkyy, O.D. Rozhko, T.V. Samchuk, A.G. Solomakh / Act of Speeches at St. Vladimir University: in 3 volumes: teaching method. manual / Kyiv. Nat. Univ. Taras Shevchenko. Kyiv: Kandyba T.P., Vol. 2: 1855-1876, 61 [in Ukrainian].
 6. Buryachok, O. (2012). Genesis of modern scientific researches dedicated to the state-legal views of M.H. Bunge. *Pidpryyemnytstvo, hospodarstvo i pravo - Entrepreneurship, economy and law*, 4, 114-117 [in Ukrainian].
 7. Vasylyk, O.D., Boyko, E.M., Onyshchuk, Ya.V. (2004). Nikolai Bunge: financier, teacher, statesman. *Finansy Ukrayiny - Finances of Ukraine*, 5, 17-23 [in Ukrainian].
 8. Vernygora, L. (2006). The place of M. Bunge in the development of domestic economic thought of the second half of the nineteenth century. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka - Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. Economics*, 84, 34-37 [in Ukrainian].
 9. Vynnychenko, I., Vynnychenko, R. (2009). Germans in the history of Kyiv University (XIX - half of the XX century). Kyiv: Geoprint, (pp. 31, 135-137). Retrieved from <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0008569> [in Ukrainian].
 10. Vynnychenko, I. (2011). Germans in Ukraine: biobibliogr. argument. / Inst. Diaspora. Kiev: Geoprint, (pp. 58-59). (Series "Diaspora in Ukraine").
 11. Gaidai, T.V. (2006). The combination of scientific traditions in the conditions of formation of domestic economic theory of the second half of the nineteenth century: the phenomenon of M.H. Bunge. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka - Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. Economics*. 84, 12-16 [in Ukrainian].
 12. Gaidai, T.V., Kudlak, V.Ya. (2006). M.H. Bunge as a theorist and practitioner of market reform of the domestic financial system in the second half of the nineteenth century. *Bankivska sprava - Banking*, 3, 13-25 [in Ukrainian].

13. Gaidai, T.V. (2005). Prominent domestic scientist and reformer: M.H. Bunge. *Vyshcha shkola - High school*, 4, 72-77 [in Ukrainian].
14. Gorkina, L.P. (2003). Lessons of the past: M. Bunge views on Genesis and the tasks of economic theory and economic policy of the state. *Visnyk Ukrayinskoyi Akademiyi derzhavnoho upravlinnya pry Prezydentovi Ukrayiny - Bulletin of the Ukrainian Academy of Public Administration under the President of Ukraine*, 4, 179-189 [in Ukrainian].
15. Gorkina, L.P. (2008). From M. Bunge to M. Tugan-Baranovsky: the evolution of views on the theory of distribution. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of Economics and Economic Thoughts of Ukraine*, 41, 193-211 [in Ukrainian].
16. Grazhevska, N.I. (2006). M.H. Bunge about the role and functions of the state in a transformation economy. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka - Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. Economics*, 84, 21-24 [in Ukrainian].
17. Grynchutsky, V.I., Pyndus, T.B. (2005). The role of M.H. Bunge in financial reforms in the Russian Empire (at the end of the nineteenth century). *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of Economics and Economic Thoughts of Ukraine*, 37-38, 245-253 [in Ukrainian].
18. Zhyla, T.V. (2009). Theoretical principles of social direction of economic thought of Ukraine in research by M. Bunge. *Investytsiyi: praktyka ta dosvid - Investments: practice and experience*, 18, 31-34. Retrieved from <http://www.investplan.com.ua/?n=18&y=2009> [in Ukrainian].
19. Zapara, M.I. (2002). M.H. Bunge is an honorary member of St. Vladimir University. *Ukrayinskyi selyanyn - Ukrainian peasant*, 6, 7-10 [in Ukrainian].
20. Zlupko, S. (2002). The founder of the Kiev school in political economy: [about M. Bunge] / S. Zlupko. Personalities and theory of Ukrainian economic thought. Lviv: European Svit, (pp. 109-113) [in Ukrainian].
21. Kalintseva, O.Yu., Kalintsev, Yu.O. (1998). Nikolai Kristianovich Bunge life and activity in Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
22. Taras Shevchenko National University of Kyiv. Unforgettable figures: reference and biographical species. (2005) / ed.: Skopenko V.V. (chairman), auth. O. Matviychuk, N. Struk. Kyiv: World of Success [in Ukrainian].
23. Kudlak, V.Ya. (2007). The main aspects of market reforms of a prominent domestic scientist-economist and statesman

- M.H. Bunge (end of XIX century). *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of Economics and Economic Thoughts of Ukraine*, 39-40, 70-82. Retrieved from <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/9296/07-Kudlak.pdf> [in Ukrainian].
24. Kudlak, V.Ya. (2008). Theory and practice of market reform in the economic heritage of M.H. Bunge: dis. ... Candidate of Economics. Sciences: 08.00.01 / Taras Shevchenko Kyiv National University. Kyiv [in Ukrainian].
25. Kudlak, V.Ya. (2005). The evolution of M. Bunge economic views in the context of paradigm development of economic theory of the second half of the nineteenth century. *Aktualni problemy ekonomiky - Actual problems of economy*, 8, 3-8 [in Ukrainian].
26. Kudlak, V., Kudlak, G. (2009). Market reforms Bunge as Minister of Finance of the Russian Empire (end of the nineteenth century). *Halychkyi ekonomichnyy visnyk - Galician Economic Bulletin*, 1, 100-108. Retrieved from <http://elartu.tntu.edu.ua/handle/123456789/273> [in Ukrainian].
27. Kudlak, V.Ya. (2006). The role of the social factor in the reform activity of M.H. Bunge. *Aktualni problemy ekonomiky - Actual problems of economy*, 1 (55), 21-25 [in Ukrainian].
28. Kurbet, O.P. (2012). Ideas of state regulation of economy in the scientific and practical work of M.H. Bunge. *Ekonomika ta pidpryyemnytstvo - Economics and entrepreneurship*, 29, 45-53. Retrieved from <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/16778> [in Ukrainian].
29. Lopukh, K. (2019). Theory of Credit in M. Bunge scientific heritage: a practical aspect. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of Economics and Economic Thoughts of Ukraine*, 52, 72-86. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2019.52.072> [in Ukrainian].
30. Moisienko, V.M. (2005). Liberal ideas in theoretical heritage and reform activity of M.H. Bunge. *Ukrayinskyi selyanyn - Ukrainian peasant*, 9, 32-36. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrasel_2005_9_12 [in Ukrainian].
31. Nebrat, V.V. (2005). Deposit M.H. Bunge in the development of the theory of money, credit and monetary circulation. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of Economics and Economic Thoughts of Ukraine*, 37-38, 253-264 [in Ukrainian].
32. Nebrat, V. (2006). Theoretical views of M.H. Bunge in the context of the development of world economic thought. *Visnyk Kyivskoho*

- natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka - Bulletin of Kyiv National University. Taras Shevchenko. Series: Economics, 84, 56-59 [in Ukrainian].*
33. Nebrat, V.V. (2011). Bunge Nikolai Christian. Encyclopedia of Public Administration: in 8 volumes / Nat. Acad. State. UPR. under the President of Ukraine; scientific-ed. College: Yu.V. Kovbasyuk (head) and others. Kyiv: NADU, Vol. 3: History of Public Administration / Scientific Ed. College: A.M. Mikhnenko (co-chair), M.M. Bilinskaya (co-chair) and others, (pp. 54-57) [in Ukrainian].
 34. Oleksenko, R.I. (2017). Philosophical reflection of market economy development in Ukraine in the nineteenth and twentieth centuries in the views of M. Bunge. *Aktualni problemy filosofiyi ta sotsiologiyi - Actual problems of philosophy and sociology*, 15, 105-107 [in Ukrainian].
 35. Pasichnyk, N.O., Rizhnyak, R.Ya. (2020). Agrarian issue in the theory and practice of managerial activity M. Bunge: financial and legal aspect. *Ukrayinskyi selyanyn - Ukrainian peasant / NAS of Ukraine, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, Cherkasy. State. Univ. Bohdan Khmelnytsky; [ed.: S.V. Kornovenko (ed.), Etc.]. Iss. 23, (pp. 35-41). Cherkasy. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrse_2020_23_7 [in Ukrainian].*
 36. Petrenko, A.G. (2009). M.H. Bunge - teacher, scientist, statesman. *Ukrayinska ekonomichna i politychna dumka XIX-XX st.: Zbirnyk naukovykh prats vykladachiv kafedry ekonomichnoyi teorii ta politolohiyi - Ukrainian economic and political thought of the nineteenth and twentieth centuries: Collection of scientific works of teachers of the Department of Economic Theory and Political Science / incl.: O.M. Goncharenko, M.O. Gorodetska, V.V. Efremov and others. Nizhyn: Publishing House of NDU. M. Gogol. Iss. 4, 46-51. Retrieved from http://lib.ndu.edu.ua/dspace/bitstream/123456789/244/1/66_Ukrainska_ekonjmichna_dumka.PDF [in Ukrainian].*
 37. Samoilenko, O. (2004). Scientific and pedagogical activity M.H. Bunge. *Etnichna istoriya narodiv Yevropy - Ethnic history of the peoples of Europe*, 16, 132-136. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/j-pdf/eine_2004_16_24.pdf [in Ukrainian].
 38. Suprun, N.A., Lytvyn, L.M. (2012). M.H. Bunge: educator, organizer and innovator of pedagogical process. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of Economics and Economic Thoughts of Ukraine*, 45, 246-258 [in Ukrainian].
 39. Fytsyk, L.A. (2016). The principal directions of the economic reforms implemented by M. Bunge during the 80–90-s of the XIX-th

- century. *Naukovyy visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu - Scientific Bulletin of Uzhgorod National University*, 6, 3, 126-130 [in Ukrainian].
40. Yurchenko, O. (2010). Development of the principles of police law in the works and activities of Mykola Bunge. *Visnyk Akademiyi upravlinnya MVS - Bulletin of the Ministry of Internal Affairs Academy*, 2(14), 74-82 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 14 жовтня 2023 р.